

Оксана Джус
(Івано-Франківськ)

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ

У статті проаналізовано тенденції розвитку української педагогічної думки другої половини ХХ ст. в західній українській діаспорі, простежено внесок її видатних представників у становлення педагогіки українського зарубіжжя, її еволюцію та зв'язок із сучасними освітніми реаліями України.

Ключові слова: еміграція, діаспора, освіта, рідна мова, виховний ідеал, національна самоідентифікація, підручникотворення.

Оксана Джус. Развитие украинской педагогической мысли второй половины ХХ в. в западной украинской диаспоре.

В статье проанализированы тенденции развития украинской педагогической мысли второй половины ХХ в. в западной украинской диаспоре, прослежен вклад ее выдающихся представителей в становление педагогики украинского зарубежья, ее эволюцию и связь с современными образовательными реалиями Украины.

Ключевые слова: эмиграция, диаспора, образование, родная речь, воспитательный идеал, национальная самоидентификация, подготовка учебников.

Oksana Dzhus. The development of Ukrainian pedagogical thought in the second half of the 20th century in Western Ukrainian diaspora.

The article analyzes the trends in the development of the Ukrainian pedagogical ideas in the second half of the 20-th century in the West-Ukrainian diaspora, investigates the contribution of its outstanding representatives into the development of pedagogy of Ukrainian emigrants, its evolution and the relationship with the realities of modern education in Ukraine.

Key words: emigration, diaspora, education, native language, educational ideal, national identity, textbook creation.

Одним із факторів становлення особистості є потреба дбати за оточуючих, відчувати свою причетність до формування соціуму. Ознакою зрілості державності слід вважати опіку за своїх співгромадян у різних куточках світу. Так, ймовірно, слід трактувати прийняття постанови “Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року” урядом України 18 липня 2012 р., яка є важливою складовою національної безпеки, одним із безумовних пріоритетів зовнішньої та внутрішньої політики нашої країни. Державна програма співпраці із закордонними українцями повинна забезпечити не лише системність та послідовність державної політики, спрямованої на “збереження етнічної та національно-культурної самобутності закордонних українців”, але й сприяти творенню “належних передумов для поглиблення співпраці з ними на тривалу перспективу, більш повного задоволення їхніх культурних, мовно-освітніх, інформаційних та інших потреб, а також розвитку всебічних відносин нашої держави з країнами проживання закордонних українців” [15].

Разом з тим, цей документ, за нашим переконанням, повинен активізувати наукові дослідження з проблем, пов'язаних з визначенням місця та ролі у демократичних соціальних перетвореннях і культурно-освітніх процесах “зарубіжних” українців. Адже феномен української “живучості” в чужомовному середовищі захоплював не одне покоління вітчизняних і зарубіжних вчених, спонукав до вивчення традицій української освіти і педагогічної думки в державах вимушеного осідку наших співгромадян, досвід яких у культурно-освітній сфері може бути корисним для сучасних українських реалій.

Значний пласт української педагогіки зарубіжжя вже відкрили світові українські та зарубіжні вчені: Т. Беднаржова, В. Даниленко, О. Добржанський, О. Дуднік, В. Євтух, Б. Єржабкова, Ю. Калічак, В. Кемінь, Т. Когут, А. Марушкевич, М. Мушинка, З. Нагачевська, В. Оліфіренко,

С. Романюк, І. Руснак, М. Тимошик, В. Тригубенко, В. Трошинський, А. Шевченко та ін. Водночас, обрана для дослідження проблема представлена у їхніх студіях у контексті української еміграції взагалі з історичної точки зору, в рамках вивчення конкретних персоналій, або ж у них фрагментарно окреслені питання про розвиток української педагогічної думки другої половини ХХ ст. в західній українській діаспорі, що й стало причиною звернення до цієї проблеми та метою нашого дослідження.

Визначними представниками національної української педагогіки в державах Центральної та Західної Європи 1920-х – 1930-х рр. були А. Животко, І. Огієнко, С. Русова, В. Сімович, С. Сірополко, С. Смаль-Стоцький, спадщина яких є вже доволі відома широкому педагогічному загалу. Причиною т. зв. українського педагогічного “вибуху” за межами рідної землі стали насамперед об’єктивні історично-соціальні обставини, в яких опинилися світочі української науки в результаті політичної еміграції після поразки національних визвольних змагань 1917–1919 рр. Їхню діяльність М. Семчишин означив як “феномен”, як один із “найбільш маркантних виявів ... національної живучости й окремішности” [11, с. 528].

Життєвим кредо, девізом перебування в еміграції вище перелічених педагогів стали слова С. Русової: і “тут можна працювати усе для неї, для рідної неосяжної України” [8, с. 3]. І справді – діяльність українських високих шкіл у чужій державі викликає лише захоплення, гордість, а подекуди – і сором за “перетворення” сучасних українських вишів у регіональні (мається на увазі мовне питання). Лише у столиці Чехо-Словацької Республіки у міжвоєнну добу ефективно функціонували хронологічна перша вища українська школа за кордоном взагалі – Український вільний університет, перенесений з Відня до Праги, перший вищий педагогічний навчальний заклад – Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська господарська академія, Український інститут громадознавства (з 1929 р. – Український соціологічний інститут), Українська студія пластичного мистецтва та інші українські освітньо-виховні інституції.

Власне підготовку свідомих, національно зорієнтованих громадян України, які б гідно представляли свою державу у світі, ставили за мету А. Волошин, А. Животко, І. Огієнко, С. Русова, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, С. Сірополко та ін. Предметом вивчення вони обрали проблеми розвитку школи й педагогіки на українських землях від найдавніших часів; місця і ролі рідної мови, національно-культурних надбань у навчанні й вихованні підростаючих поколінь українців; проектування шляхів і способів розбудови національного шкільництва в незалежній Україні; аналіз новітніх зарубіжних педагогічних ідей тощо.

Політичні процеси середини ХХ ст. зумовили формування нової плеяди українських педагогів-емігрантів – послідовників педагогічних ідей освітніх діячів міжвоєнної доби: І. Боднарука, Г. Васьковича, А. Горохович, М. Дейко, Е. Жарського, В. Леника, В. Лукаш-Боднарука, М. Пастернак, І. Пеленської, І. Петрів, П. Савчука, А. Смеречинської, В. Яніва, Л. Ясінчука та ін. Стрижневими у творчості цих науковців стали пошук виховного ідеалу українця в діаспорі з урахуванням перспективи асиміляційних процесів, питання збереження національної самоідентичності, попередження винародовлення дітей і молоді, визначення шляхів активної соціалізації українців-емігрантів у новітній соціокультурний простір (зокрема й в умовах мішаних подруж), психологічні аспекти української освіти закордоння, позанавчальної виховної діяльності з дітьми та молоддю, проблеми українського підручникотворення і укладання навчальних програм.

Так, 1969 р. у збірнику Українського Вільного Університету (Мюнхен) “Педагогічні проблеми та дидактичні поради” (Матеріали вишкільного курсу для учителів суботніх шкіл), була опублікована наукова розвідка В. Яніва “Українська вдача й наш виховний ідеал”. Покликаючись на доробок Г. Ващенка, який “вивів” формулу мети українського виховання в цілому: “Служба Богові й Батьківщині”, учений зацентрував важливість пошуку саме еміграційного виховного ідеалу. Мовиться насамперед про невеликий вплив в умовах розпорошення українців за межами рідної землі таких виховних чинників, як родина і церква, та майже відсутність впливу громади на виховний процес дітей-емігрантів. Саме тому школа в еміграції повинна перебрати на себе більшість функцій перелічених вище інституцій і викристалізувати свій особливий виховний ідеал.

Його реалізація можлива за умови соборної, “аконфесійної” української “еміграційної” школи (вона повинна давати “загальні підстави християнського релігійного виховання” не виокремлюючи специфіки різних конфесій), і водночас має тісно співпрацювати з родиною та церквою для уникнення небезпеки релігійного “індиферентизму і байдужості” [4, с. 3]). Чітко усвідомлюючи, що мета виховання повинна бути пов’язана з етнопсихологією, ментальністю, з одного боку,

та з власне "індивідуальною психічною поставою дитини", В. Янів стверджував, що культивувати необхідно такий виховний ідеал, який "рахуючися із вдачею народу та дбаючи про те, щоб утримати в загальних рисах вдачу народу (необхідну для збереження духовної самобутності), вказував би одночасно, як виховну ціль, скріплення національних прикмет із рівночасним послабленням національних хиб" [4, с. 4]. Проаналізувавши напрацювання Г. Ващенка, М. Грушевського, Д. Донцова, О. Кульчицького, В. Липинського, І. Мірчука, Г. Сковороди, Й.Г. Фіхте, Т. Шевченка, Я. Яреми та ін., він дійшов висновку, що саме аспект суспільно-державницької, коригуючої, "унапрямноючої" функції виховного ідеалу повинен хвилювати кожного виховника "недержавної, поневоленої нації". Найбільше уваги в цьому сенсі повинно приділятися послабленню українського індивідуалізму "по лінії скріплювання дисципліни, розбудження бажання самопідпорядковуватися", визнавати іншу індивідуальність, цінити "чужу заслугу" [4, с. 16]. Бо, за його словами, "в неволі ми опинилися тому, що надмірно любили волю" [4, с. 6].

Підсумовуючи, В. Янів підкреслював, що виховним ідеалом українця в еміграції повинен бути ідеал творчої "повноцінної людини", індивідуальності з "власним поглядом на світ", із бажанням впливати на долю світу, "змагатися з іншими людьми та їх випереджувати", із внутрішньою необхідністю формулювати питання та шукати відповіді на них, ставити собі завдання і розв'язувати їх, причому ці питання й завдання повинні бути найскладніші та спонукати до інтенсивної праці [4, с. 17].

У статті О. Кульчицького "Психодидактичні аспекти українознавчої освіти в діаспорі" знаходимо більш чітке і виразне бачення виховного ідеалу українців. Його він називає "українським кредо", "вірую" українця у Вільному Світі, що ґрунтується на усвідомленні свого громадянства у країні поселення та "духового громадянства" – "Святая святых": "Я українець і своєї української духовності я ніколи не зречуся [4, с. 6]. Українець в діаспорі, на його думку, – це "повноцінний громадянин своєї країни, пов'язаний із українським народом вузлами української мови й культури, якого особовість позначається християнсько-етичними вартостями і творчою дією для України" [4, с. 19]. Розглядаючи виховний ідеал у перспективі асиміляційних процесів, О. Кульчицький простежив певну закономірність: "що син бажає забути, то внук хоче зберегти у пам'яті" [4, с. 21]. Мається на увазі "самоствердження особовості" нащадків переселенців в чужому середовищі через усвідомлення себе українцем і усунення цим шляхом комплексу меншовартості. Однак, зауважує дослідник, ця особливість притаманна лише сильним людям.

Зауважимо, що пошуки виховного ідеалу за межами рідної землі знайшли свій вияв в Українській виховній системі, схваленій першим Світовим Конгресом Вільних Українців у 1967 р., ґрунтовний аналіз якої представлений у творчій спадщині А. Горохович, зокрема її праці "Батьки і діти", що витримала три перевидання, останнє з яких – в незалежній Україні 1992 р. під назвою "Плекаймо в дитині і розум, і душу". За визначенням М. Шалати, праця А. Горохович стала своєрідним порадищем учителів, українській сім'ї, як виховати дитину "розумною, національно свідомою, пригожою чесною, культурною світу" [2, с. 7].

З окресленою вище проблемою тісно пов'язане питання збереження національної самоідентичності, попередження денаціоналізації та визначення шляхів активної соціалізації українців-емігрантів у новітній соціокультурний простір. Важливі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення у науковій розвідці В. Леника "Національне почуття в дітей мішаних подруж". Учений стверджував, що зберегти "українськість" дітей і внуків емігрантів допоможе найперше родина, в якій "українська обстановка в помешканні", плекаються любов до української музики, українського мистецтва, української преси і книжки. Крім того, молодіжні організації, церква, активна участь у діяльності української місцевої громади і, звичайно, рідні школи, де дитина відчує, що вона "не є самотньою в чужому морі", і яка "заступить" батьків у тих випадках, коли вони неспроможні дати дитині знання про Україну, допоможе "вирізьбити" в її душі позитивний образ Батьківщини. Саме тому учитель української школи, де навчаються діти мішаних подруж, повинен бути дуже обачним і уникати "кривдячих висловів" на адресу національностей батьків учнів; належно підбирати "лектуру" для читання у класі, яка б не викликала суперечливих висновків тощо [4, с. 80-81].

І. Боднарук, вбачаючи в асиміляційних процесах загрозу винародовлення української еміграції і покладаючи великі надії на перелічені вище навчально-виховні заклади, закликав українців-емігрантів пам'ятати, що "в погоні за доляром" вони можуть "загубити своє національне "Я" та занепастити долю власних дітей" [1, с. 4]. Ця теза стала стрижневою для всієї творчості і прак-

тичної діяльності І. Боднарука. Так, ідейну суть “Українського букваря для наших найменших” відображають слова із вміщеного у ньому оповідання “Я українець”: “Я люблю свою неньку Україну. Я люблю всіх українців. І тих, що в Америці, і тих, що в Канаді, Бразилії, Аргентині, Україні, Буковині й на Закарпатті” [13, с. 74]. Варто зауважити, що значною мірою цей ідеал став би у пригоді й сучасним громадянам Української держави.

Первинною і основною виховною інституцією, яка, на думку І. Петрів, покликана зберегти національну самобутність, пристосовуючи її до вимог “скитальницького” життя, є родина. У праці “За душу дитини” педагог по-сучасному наголошує, що школа “не є в силі займатися індивідуально кожною дитиною”, вона є доброю виховною інституцією “для виховання людської спільноти”, але справжніми “виховниками” є батьки [6, с. 144]. Особливо велику відповідальність у справі виховання покладає вона на матір, наголошуючи: “Українська мамо! ... чи знаєш ти, що на твого сина, на твою доню, жде Рідний Край? ... ти, українська мамо, мусиш цього діла доконати серед несприятливих умовин біженства...” [6, с. 146]. Даючи чіткі практичні поради і настанови українським батькам, вчена намагалася і в теоретичному доробку і в практичній діяльності запобігати породженню манкурства серед емігрантів. Вона прогностично закликала бути на сторожі і нарешті усвідомити, що “... коли наші діти помітять більшу педагогічну вартість чужого виховання, коли “дім” своїм авторитетом не буде в силі протиставитися і перевищити вплив чужих виховників. Пам’ятаймо, що ті діти для нації пропали. Вони стануть чужим погноєм та здоровими осібняками для трансфузії “свіжої крові” у чужий дряхлий організм”. А щоб запобігти цьому, слід “поставити на високому моральному поземі наші родини”, пам’ятати, що батько і мати – “... обоє є одно! Одна думка, одне поступування, одна ціль!” [6, с. 151].

Аналіз української педагогічної думки другої половини ХХ ст. у західній українській діаспорі буде неповний без з’ясування питань про розробку навчальних програм та українського підручникотворення в діаспорі. Вони опинилися в осередку уваги Світової Координаційної Виховно-освітньої Ради (Канада), Шкільної Ради Українського Конгресового Комітету Америки, Виховної Комісії Світової Федерації Українських Жіночих Організацій в Америці, Української Центральної Шкільної Ради (Австралія) та інших інституцій освітнього спрямування. Неабиякою популярністю користувалися підручники та посібники почесного члена Української Центральної Шкільної Ради в Австралії М. Дейко (“Буквар”, “Рідне слово”, “Волошки”, “Рідний край”, “Євшан-Зілля”), керівника Української Центральної Шкільної Ради в Австралії, педагога і літературознавця Д. Нитченка (“Елементи теорії літератури і стилістики”), К. Кисілевського (Українська читанка для VI року навчання української мови), Б. Романенчука (Українська читанка для IV року навчання української мови), низка збірок для дошкілля і дітей молодшого шкільного віку М. Юркевич, І. Пеленської, А. Смеречинської, Ю. Цегельської та ін.

Так, Ірина Пеленська – дружина відомого громадського діяча Євгена Юлія Пеленського, – очоливши Світову Раду Дошкілля, в 70-х рр. ХХ ст. зробила спробу узагальнити стан українського дошкільного виховання у діаспорі. У доробку І. Пеленської репрезентована також історико-педагогічна тематика. У науковій розвідці “Рідна школа в боротьбі за існування” педагог проаналізувала розвиток українського шкільництва з часів Київської Русі до 70-х рр. ХХ ст. Локально зосереджуючи уваги на Стрийщині, її видатних представниках та інституціях, автор розкрила роль цього регіону в культурно-освітньому поступові всієї Західної України [5]. Так, наголошуючи на такій особливості української ментальності, як масове прагнення до освіти, вона писала, що ще в Київській Русі “ціллю учіння було здобуття можливості читати книжки, на що давні українці дивилися як на спасіння душі” [5, с. 319]. Цю традицію продовжила “Галицька Русь”, яка стала “захисником останкам старинної київської культури” та “обороною народности”. Особливо яскраво “оборонна” функція цього регіону проявилась в роки перебування його під владою Польщі та Австро-Угорщини: заснування братства у Львові та “Школи Грецької і Руської” при ньому – другої після Острозької академії вищої школи в Україні, створення розгалуженої мережі братських шкіл по всій Стрийщині, що активно провадили боротьбу проти ополячення і окатоличення молоді єзуїтськими колегіумами, пізніше школами чину св. Василя Великого; українські виклади у Львівському університеті (“Студіум Рутенум 1774–1808”); діяльність “Руської Трійці”, товариств “Просвіта”, “Рідна школа” у сфері національного пробудження галичан. “Останнім історичним етапом “Рідної Школи” Західної України” називає І. Пеленська 1939 рік, який приніс війну, “упадок” Польщі і більшевицьку окупацію. Остання,

на думку вченої, перетворила школи на "станції політичної комуністичної пропаганди і дії, заборонами русифікації, нищення української культури і її діячів" і за два роки "зробила в українському шкільництві справжнє спустошення", а основною своєю метою проголосила "перевиховання буржуазної молоді на комуністичну" [5, с. 339-340]. Гіркотою і болем пронизані останні рядки цієї наукової розвідки: неможливість повернення на рідну землю, яка "замкнена для туристів", багатомісячне панування чужинців на її теренах. Водночас саме історія боротьби за рідну школу, освіту, культуру та міцність духу українців, які спромоглися зберегти свою ідентичність в таких важких умовах дає підставу сподіватися на щасливу долю батьківщини тисяч українських емігрантів та повернення на рідну землю їх нащадків.

Проблеми дошкільного виховання представлені у творчій спадщині вихідців із Галичини М. Пастернак та О. Савицької. Заслуговує на увагу збірка останньої "Розвага дітям", поява якої була викликана "пекучою потребою дати вчителям і батькам помічний матеріал в релігійно-моральному і національному вихованні наших дітей", а також повинна була заповнити ту прогалину в дитячій літературі, яку зумовили важкі умови еміграційного життя" [7, с. 1]. До збірки увійшов різножанровий матеріал як народного, так і авторського (І. Франко, О. Олесь, С. Черкасенко, Ю. Шкрумеляк, Марійка Підгірянка, Дніпрова Чайка) походження – вірші, оповідання, драматичні сценки, загадки, приказки, ігри, забави, пісні. Спільним для нього став справді глибоко національний, і що важливо, невимушений характер знайомства маленьких емігрантів зі своєю батьківщиною: з її звичаями, обрядами, прадавньою релігією ("Наша коляда", "Різдво", "Свят вечір", "Щедрівка", "Вечорниці", "Голодна кутя або другий Свят вечір", "Йордан або Водохреще", "Молитва дитини", "Отче наш", "У ніч Святого Миколая", "Наша коляда"), фольклором, усною народною творчістю, красою рідної мови ("Наша твердиня – рідна мова"), природними та географічно-політичними особливостями ("Зимовий сад", "Сипле сніг"; "Стріча побратимів. Сценка в одній дії, що символізує єдність українських земель"), героїчним минулим ("Наша батьківщина", "22 січня", "Крути"), вірою у майбутнє своєї Вітчизни ("Всі ми діти українські", "Україна") тощо [7, с. 6].

Можна стверджувати, що вона, за словами О. Савицької, справді стала для українських дітей "Євшан-зіллям", що нагадувало б їм красу України, її культуру і традиції [7, с. 1].

"Програма зайнять у світличках для дітей" А. Смеречинської – виховательки, вчительки і активної членкині Союзу українок Америки – включала 11 лекцій, сценарій "Свята матері" і рекомендації для їх використання в дошкільних закладах, які діти відвідують один раз на тиждень. Програма передбачала оволодіння знаннями про пори року, професії, ознайомлення з навколишнім світом, елементами гігієни, відомими українськими письменниками, своєю далекою Батьківщиною через українську народну пісню, казку, забавлянку, звичаї, традиції, обряди тощо [12, с. 9].

Осередком суспільної опіки в діаспорі та потужною протидією асиміляторським процесам стала Спілка Української Молоді, висвітлення діяльності якої представлене у доробку Є. Жарського ("Виховні цілі (з матеріалів ГУ СУМА, Нью-Йорк – Боффало 1959)" [3], З. Сагана ("Українська культура, традиції і звичаї як виховний засіб в Юному СУМ-і", "Український патріотизм і лояльність до країн поселення у виховній праці Юнацтва СУМ") [9; 10], Я. Чумака ("Виховні проблеми СУМ-у") [14] та ін.

Викладене дає змогу констатувати, що українська педагогічна думка другої половини ХХ ст. увібрала в себе освітній досвід рідної землі, держав тимчасового перебування українців закордоном, а також досягнення шкільних систем країн остаточного їх осідку та розвивалася в напрямі від імпровізації до створення системи українсько-закордонної моделі навчання й виховання дітей і молоді. Тому розробка цих питань може прислужитися розвитку сучасної української педагогічної науки у контексті її європеїзації та освітніх інтеграційних процесів.

Джерела та література:

1. Боднарук І. Наша молодь перед загрозою винародовлення / І. Боднарук // Життя і школа. – 1962. – Ч. 1-3. – С. 1-4.
2. Горохович А. Плекаймо в дитині і розум, і душу (Українська виховна система) / А. Горохович. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 112 с.
3. Жарський Е. Виховні цілі (з матеріалів ГУ СУМА, Нью-Йорк – Боффало 1959) / Е. Жарський // Записки виховника. – 1959. – Ч. 6-7-8. – С. 99-102.
4. Педагогічні проблеми та дидактичні поради (Матеріали Вишкільного Курсу для учителів Суботніх шкіл). Мюнхен, 23-26.V.1969: На правах рукопису. – Мюнхен, 1969. – 92 с.

5. Пеленська І. Рідна школа в боротьбі за існування / І. Пеленська // Стрийщина: Історично-мемуарний збірник: у 2 томах. – Нью-Йорк, 1990. – Т. 1. – С. 319–367.
6. Петрів І. За душу дитини / І. Петрів // Бібліотека мирянина: о. І. Нагаєвський. Батьки і діти. – Львів, 1995. – С. 143–214.
7. Розвага дітям: Матеріяли для садків і шкіл / [Зібр. та впоряд. Ольга Я. Савицька]. – Мюнхен, 1953. – Вип. 1. – 91 с.
8. Русова С. Свята на чужині / С. Русова // Українська трибуна. – 1922. – Ч. 12. – С. 3.
9. Саган З. Українська культура, традиції і звичаї як виховний засіб в Юному СУМ-і / З. Саган // Записки виховника. – 1959. – Ч. 2. – С. 20–23.
10. Саган З. Український патріотизм і лояльність до країн поселення у виховній праці Юнацтва СУМ / З. Саган // Записки виховника. – 1959. – Ч. 3. – С. 35–39.
11. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – К.: АТ “Друга рука”, МП “Фенікс”, 1993. – 550 с.
12. Смеречинська А. Програма зайнять у світличках для дітей / А. Смеречинська. – Нью-Йорк; Дітройт, 1978. – 40 с.
13. Український буквар для наших найменших / [Уклад. І. Боднарук]. – Прудентопіль: В-во. оо. Василян, 1959. – 77 с.
14. Чумак Я. Виховні проблеми СУМ-у / Я. Чумак // Записки виховника. – 1959. – Ч. 5. – С. 72–73.
15. Державна програма співпраці із закордонними українцями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/55005.htm>.